

Begrips!

En bra text ska intressera mig, den ska servera informationen i lagom doser och gå från det enkla till det svåra. Så enkelt är det, säger *Lars Melin*, docent i nordiska språk

Det var på sextioalet det hände. Över hela världen utarbetades metoder för läsbarhetsmätningar, och på lingvistiska och psykologiska institutioner började man omvandla Chomskys generativa grammatik till modeller för hur språk förstås. Sedan dess har oändliga mängder text LIXats och tiotusentals läsbarhetstest genomförts på försökspersoner. Vi vet alltså en hel del, men vi vet mer om vuxna collegestudenter än om skolbarn, och vi vet mer om facktext än om skönlitteratur.

Ett par handfasta teorier

Allt psykolingvistiskt råslit med tester kan föras tillbaka på ett litet antal teorier om vad själva texten kan göra för att öka respektive minska begripligheten. Här bortser vi alltså från alla sådana självklarheter som att vissa saker i sig själva är ytterst svårbegripliga och att kunskapsluckor kan blockera förståelsen för det mesta. Den första, och i särklass viktigaste, av dessa teorier rör **perspektivet**. Jämför följande texter:

1. Beslut om rökförbud inom Stockholms universitets lokaler

Efter ett tidigare beslut i skyddskommittén, där det fastställdes att i alla nya och nyrenoverade lokaler skall råda rökförbud har universitetsdirektören med stöd av lag om ändring i tobakslagen (1993:581) SFS 1994:98 beslutat att totalt rökförbud inom Stockholms universitets lokaler skall råda fr.o.m. 1999-01-01.

Undantag från rökförbudet gäller delar av lokaler eller andra utrymmen om dessa delar särskilt avsatts och godkänts av universitetsledningen för rökning, t ex rökrum och kafédelar.

Bilaga SFS 1994:98.

2. Rökförbud inom Stockholms universitet

Från 1 jan 1999 råder totalt rökförbud inom Stockholms universitet. Rökning är således bara tillåten i vissa utrymmen som särskilt avsatts och godkänts av universitetsledningen för rökning, t ex rökrum och kafédelar.

Tidigare har rökförbudet endast omfattat nya och nyrenoverade lokaler, men nu har universitetsdirektören med stöd tobakslagen (1993:581) SFS 1994:98 av beslutat att förbudet skall vara generellt.

Den första texten har ett rent universitetsdirektörsperspektiv. Vi får veta om hur papper passerar skrivbordet, hur förslag mognar till beslut och beslut ändras. Den andra riktar sig direkt till den som står med den otända cigarett i handen, och texten väntar med teknikaliteterna till slutet. Perspektivet kan förbättras ytterligare med du-tilltal, frågor, grafisk uppskyltning av intressanta delar och s k hakar d v s detaljer av extra stort intresse för den aktuella läsargruppen.

Den äldsta teorin rör **korttidsminnet**. Vi kan inte hålla hur mycket information som helst i huvudet innan vi förstått den, så det är lätt att överlasta. Försök bara:

Musen som katten som hunden som myggan stack jagade fångat var ett litet djur.

Det kanske går lite lättare om vi sätter parenteser kring de allt djupare inbäddade satserna:

Musen (som katten (som hunden (som myggan stack) jagade) fångat) ar ett litet djur.

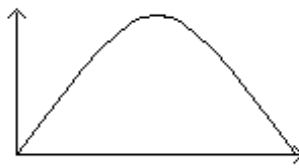
Så fort en mening blir så invecklad att vi måste hålla informationsblock i minnet i väntan på att få dem analyserade störa korttidsminnet, men även fraser och t o m enstaka ord kan blir prövande för vårt analysarbete:

Musfångningsstrategier

Den av katten under mystiska omständigheter fångade musen

Och den tredje teorin rör **informationspackningen**. Man kan rita upp en enkel principskiss som visar hur vi reagerar på för mycket eller för lite information.

uppskattning

informationsmängd

Ju mindre det står i texten desto tristare tycker vi att den är, men allt för informationspackad text blir obegriplig. Detta beror på att läsning alltid är ett möte mellan det vi får veta och den kunskapsram vi sätter in det nya i.

Men det är mer än så. Läsning innebär förväntningar på alla språkliga nivåer. Vi vet i vilken ordning ändelserna kommer i ett ord – *ändelse-r-na-s*, inte *ändelse-s-na-r* – vi kan de svenska ordföljdsreglerna och vi vet vad som är den normala dispositionsmodellen för de flesta texttyper. En känd läsforskare har menat att läsning kan sammanfattas i formeln

$$\text{läsning} = (\text{synlig information}) \times (\text{osynlig information})$$

Observera att det rör sig om multiplikation, inte addition. Är någon av faktorerna 0 blir också blir produkten 0.

Informationspackningen kan göras smidigare genom disposition, textbindning, illustrationer, dubblering av information i illustration och s k paratexter (=ingresser, bildtexter etc). Men framför allt handlar det om välbalanserade meningar. Och det handlar om tydlighet: all nödvändig information ska vara med. Är den inte det, glider man över, antyder, underförstår, ja då har informationspackningen slagit över åt vänster i stället för åt höger, och det är inte någon fördel.

Nu frågar sig vän av ordning om inte också dubbeltydigheter hör hit. Nej, dubbeltydigheter är ett helt naturligt inslag i språket, och de stör inte alls om de inte kommer i konflikt med våra förväntningar.

Den oformligt fete slaktaren vägde 143 ...

De flesta läsare förväntar sig att *vägde* har betydelsen ”hade kroppsvikten”, och de förväntar sig ordet *kilo* som nästa ord. Om meningen i stället fortsätter så här uppstår en stunds förvirring:

... säckar grytbilar åt Dagab

Vi måste omorientera till betydelsen ”utföra vägning” för att det ska gå ihop. I 999 fall av 1000 tänker man inte ens på att *väga* har flera betydelser.

Garanterat lättläst

Lättläst är lika lätt i teorin som det är problematiskt i praktiken. Allt vi skriver själva är ju så självklart lätt, och det är svårt att omvandla de tre teorier vi just mött till goda mätmetoder för andras usla texter. Å andra sidan finns det enkla mätmetoder, men de är inte särskilt väl förankrade i teoriernas värld.

Det finns alltså dels symptommatrare dels orsaksanalyser. Det har t ex visats gång på gång att LIX-mätningar, d v s en sammanvägning av meningslängd och ordlängd, är en synnerligen pålitlig symptommatrare. Texter som har högt LIX är med största sannolikhet svåra. Men regeln upphör om vi skriver eller skriver om texter så att de ska få lägre LIX. Det finns många sätt att medvetet eller omedvetet lura LIX. Följande exempel är lätt parodiskt, men visar ändå tekniken.

Om man tar en text som har ganska långa meningar och inte så få långa ord och sedan bearbetar den, så att varje något så när lång mening delas på två korta och flera av de långa orden slås samman till ännu längre, så ökar man textens lixvärde. Men man ska inte tro att läsbarheten blir bättre för det, det är självklart bara symptomen man lindrat, inte alls textens verkliga svårighet. = LIX 52.

Man tar en långmeningstext med långord. Man hugger av meningarna. Man sätter samman långord till superlångord. Lixvärdet blir mindre. Läsbarheten blir inte större. Symptomlindringen gör inte texten lättare. = LIX 36.

Tyvärr gäller detta i viss mån också mer orsaksorienterade analyser av svårigheter. Det räcker inte med att ta bort svårigheter – t ex de som paraderar i nästa avsnitt – för att en text ska bli lätt, lika lite som det räcker med att ta bort ogräs för att en trädgård ska bli vacker. Det behövs faktiskt en del svårigheter i en lättläst text.

Men låt oss i alla fall sammanfatta något om svårsläthet för att därefter göra ett par kvalificerade gissningar om lättlästhet.

Svårsläst text

Det vore lätt att illustrera svår text med tydliga exempel. Men här ska vi göra precis tvärt om. Vi utgår ifrån ett innehåll som är så enkelt att det kan fångas i fem tecken: $A < B < C$, eller åtta ord: A är stor, B större och C störst. Och vi ska titta på sju recept för en näst intill obegriplig text. Helt obegripligt blir det först när recepten blandas.

Man kan vara obegriplig på ett pompöst eller diskret sätt. Egentligen är det farligast med den omärkliga obegripligheten. Vi följer recept 1 och höjer oss över alla besvärliga - men för tanken gripbara detaljer. Vi blir **abstrakta**:

A, B och C är inte lika stora.

Abstraktionerna går ner som saftkräm. Inget motstånd, ngen smak, ingen näring. Vi förstår inte ens att vi inte förstår. Inte förrän någon frågar: Vem var störst? **Det** är förstås principen med informationspackning vi manipulerat med och vridit ner mot noll.

Om vi vill gå den andra vägen och åstadkomma svårigheter som märks och märks rejält, så är **svåra ord** det första man kommer att tänka på. Vårt recept nr 2 ger följande resultat:

I volymparametern hade C ett försteg framför B och B framför A.

Visst blir en recept 2-text avskräckande, men sammanhanget kan ofta lysa upp även det dunklaste ordförråd. Här har vi i själva verket inte rört vid någon av våra tre principer utan i stället gått på något så banalt som att utnyttja förmodade kunskapsluckor hos läsaren. Därför är det bäst att kombinera med avskräckande **syntax**.

En ganska normal mening kunde lyda så här:

A var en ganska liten kille i jämförelse med B och framför allt med C.

Recept 3 (ändrad ordföljd) räcker inte för att göra meningen obegriplig, men vi kan göra den rejält mycket tyngre och stelare. Vi börjar med att placera så många ord som möjligt i början av meningen:

I jämförelse med B och framför allt med C var A en ganska liten kille.

Vi får alltså ta oss igenom nio ord innan vi kommer till huvud verbet *var* som ger lite orientering i meningen. Här – liksom i några följande exempel är det korttidsminnet vi lekt med.

Vi kan också använda samma ordmassa för att skilja viktiga satsdelar från varandra:

A var i jämförelse med B och framför allt med C en ganska liten kille.

A skulle i jämförelse med B och framför allt med C anses vara en ganska liten kille.

Dessa exempel ger bara ett frestande smakprov på vad man skulle kunna göra med ordrikare meningar. Och kan man få till några **bisatser** med lämplig inflettning (recept 4) kan mörkret lägga sig tätt över texten:

A som var mindre än B var ännu mindre än C.

C som B var mindre än var större än både A och B.

Men oftast räcker det ofta med att omvandla så mycket av meningen som möjligt till **substantiv**, helst sammansatta (recept 5):

A:s storlek....

Storleksrelationen mellan A och B

Vid en storleksrelationsbedömning mellan A och B...

OK, läsarna förstår fortfarande, men de får jobba för det. Det fiffiga med substantiven är att de utplånar subjekten (vem var stor?) och tempus (när gäller detta?), och läsaren får

ta ut satsdelar bland substantivdelar i stället för bland ord. Det har alltså visst tycke med recept 1, abstraktion. Samtidigt verkar de informationspackande i andra avseenden. Vi lyckas alltså få med mycket data i orden men få ledtrådar om hur data ska sättas samman.

Mer dimma tätar över texten om meningarna inte riktigt hakar i varandra, d v s om **textbindningen** inte fungerar. En idealmening lyser upp något ur föregående mening samtidigt som den väcker nyfikenhet på nästa mening. Bryts denna kedja får läsaren en olustig känsla av sjögång. Däcket finns inte där han sätter ner foten. Så här naturligt kan meningar haka i varandra:

1. Jag blev förvånad över de tre bröderna. A var stor, men B var större och störst var C.

2. Jag hade hört att A var en riktig bjässe. Ok, han var stor, men B var större och allra störst var C.

3. Man hade sagt att bröderna var ganska små. A var mycket riktigt liten, men B var större och C ännu större.

Om vi kastar om enl. recept 6 blir det så här:

1. Jag blev förvånad över de tre bröderna. Ok, A var stor, men B var större och allra störst var C.

2. Jag hade hört att A var en riktig bjässe. A var mycket riktigt liten, men B var större och C ännu större.

3. Man hade sagt att bröderna var ganska små. A var stor, men B större och C allra störst.

Men varför skulle någon knäpa ihop sådana onaturliga texter som byter mot allt vad vi tror på i fråga om informationspackning och informationsdistribution? Jo, det finns två skäl. Det ena är att vi ofta låter datorn flytta om meningar och stycken utan att göra följdändringar. Logisk ordning, syftningar bakåt och förväntningar framåt upplöses i intet. Det andra skälet är att skribenten inte kommer vidare. Efter långa, inaktiva tankepauser får texten ta en delvis ny riktning. Och det blir inte tid att knyta ihop.

Men om vi inte nöjer oss med att göra texten tung och motig, och om vi tycker att det är fejt att gömma innehållet i abstraktioner, hur ska vi rikta det slutgiltiga dråpslaget mot begripligheten? Jo, vi kan byta eller växla **perspektiv**, d v s se saken från olika och oväntade håll (recept 7).

C är större än B som A är mindre än.

Få klarar detta utan penna och papper. Det är perspektivförskjutningar som gör det möjligt för finansministrar att beskriva skattehöjningar som *inkomstförstärkningar*, och det är perspektivet som är fel när datorhandboken talar om hur datorn lagrar filer när jag vill veta hur jag ska hitta en viss fil.

Har du nu förstått?

Knep för lätthet

Som sagt, vi vet mycket mer om svårigheter än om vad som underlättar förståelse. Men vi kan tryggt vända på ett par resultat från genomgången av svårigheter. Konkretion är lika positivt som abstraktion är negativt, och rätt perspektiv är lika bra som fel perspektiv är dåligt. Men när det gäller svåra ord, svår syntax etc är det rent kontraproduktivt att vända på resonemanget. En norsk läromedelsforskare, Anne Hvenekilde, har visat att ett mekaniskt undvikande av svårigheter kan bli som att ge stenar i stället för bröd. Korta ord ger färre nyanser än längre, kortare meningar kan inte uttrycka logiska samband, verb i stället för substantiv ger få möjligheter att etablera och hålla fast vid begrepp, o s v. Det behövs – som sagt – vissa svårigheter om man ska vara tydlig. Och det behövs genomgripande strategier, inte plotter, för att en svår text ska bli lättläst.

För att göra enkelhet enkelt så ska vi göra ett experiment åt andra hållet. Vi börjar med en av de svåraste texter jag någonsin sett, denna:

I övergångsbestämmelse till förordningen (1975:387) om turordning vid uppsägning av tjänst som lärare vid universitet och vissa högskolor m m, vilken förordning upphörde att gälla vid utgången av juni 1977, föreskrevs att innehav av långtidsvikariat på

ordinarie tjänst som universitetslektor meddelat före den 30 juni 1975 skulle i en övertalighetssituation, som uppkom genom att innehavaren av tjänsten återgick till denna, behandlas som innehav av extra tjänst med förordnande tills vidare.

I beslut den 12 juni 1975 föreskrev regeringen att nämnda övergångsbestämmelse skulle äga tillämpning jämväl i det fall innehavaren av den ordinarie tjänsten som universitetslektor lämnade tjänsten.

Vår första åtgärd blir att vinkla om den, d v s se den ur ett lektorsperspektiv snarare än ur ett byråkratperspektiv. Egentligen en enkel omdisponering:

Om ett långtidsvikariat som universitetslektor upphör därför att den ordinarie lektorn återgår i tjänst eller lämnar sin tjänst ska vikarien inte automatiskt sägas upp. Om vikariatsförordnandet meddelats före 30 juni 1975 ska vikariatet i stället betraktas som en extra tjänst med förordnande tills vidare.

Denna bestämmelse har

Vår andra åtgärd blir att manipulera informationspackningen, eller snarare informationsdistributionen. Det är en dödssynd att antyda, ta för givet, glida förbli och förtiga viktiga samband.

Om ett långtidsvikariat som universitetslektor upphör därför att den ordinarie lektorn återgår i tjänst eller lämnar sin tjänst ska vikarien inte automatiskt sägas upp. Om vikariatsförordnandet meddelats före 30 juni 1975 ska vikariatet i stället betraktas som en extra tjänst utan tidsbegränsning. Om någon lektor måste sägas upp drabbas den som varit kortast tid på institutionen, och det kan ju vara någon annan än vikarien.

Till tydligheten hör också att inte lämna alltför koncentrerad information. Dessutom ska läsaren inte behöva klura ut vad författaren vill, han ska säga det rent ut. Varje sak ska kallas vid sitt namn, och samma namn varje gång. Variation är bra, men tydlighet är bättre. Introducera, sammanfatta, exemplifiera, kommentera så att läsaren förstår att det är just det du gör. Använd språkets konjunktioner och konjunktionella adverb för logisk uppskyltning av orsak, följd, villkor, tid etc.

Om detta inte hjälper måste vi arbeta vidare med perspektivet och ta till metod 3, **human touch**. Kvällstidningarna skriver aldrig om 123 familjer som blivit hemlösa p g a översvämning. De skriver om Emma, 73, som just får hjälp att bära ut några få minnessaker från sin vattenfyllda stuga.

Lektor Hektor har varit vikarie på Personaladministrativa institutionen sedan maj 1975. Lektor Sektor som han vikarierar för ska nu återgå i tjänst. - - -

Det är inte bara beprövad erfarenhet utan också kontrollerade experiment som visar att human touch är framgångsrikt.

Grepp 4 innebär att vi försöker öka spänningen.

Måste lektor Hektor sluta? Lektor Sektor som han vikarierat för så länge ska ju komma tillbaka. - - -

All erfarenhet säger att det är bra mycket lättare att locka en läsare till en text än att hålla honom kvar. Därför skapar alla framgångsrika författare ett pärlband av sådana spänningar mellan hot och lösning. Fördröjningar och cliff hangers tvingar läsaren kvar vid texten. Hur ska det gå?

Om vi hanterar texter med dessa tämligen enkla tumregler visar det sig inte bara att det blir lättare så där allmänt utan att alla de strukturella svårigheterna verkar upplösas i intet, ungefär som troll som får se ljuset.

Rätt åtgärd är alltså inte att röja i strukturella svårigheter utan att titta upp i taket och tänka: hur kan jag säga detta på något annat sätt. There are always ways, som maffiabossen brukar säga.

Strategi lättläst

Det finns hierarkier bland svårighetsskaparna. Perspektivet är värstingen, och kortidsminnesblockerarna kommer därefter, men de är lyckligtvis mer sällsynta numera. Det säger oss att det knappast lönar sig att avlusa svåra texter i syfte att göra dem lättlästa. Svåra texter ska skrivas om eller i bästa fall nyskrivas.

Regel 1 A säger att man ska skriva för läsaren (perspektivet), men regel 1 B säger att man ska veta vad man vill (informationspackningen).

Vi har tidigare sagt att det är väsentligt lättare att fånga en läsare än att hålla honom kvar. Den störste mästaren av alla, Charles Dickens, har myntat regeln: Let them cry, let them laugh, let them wait. Roa och beröra är den innehållsliga sidan, och väntandet är den tekniska. Det handlar om att bygga upp spänning, att göra berättelsen till ett pärlband av cliff hangers. Vi har inte några experimentella data som stöder Dickens metod, men jag tror att vi kan lita på honom.

Och den som tror att receptet bara gäller fiktionslitteratur, tar fel. Även den som läser facktext behöver viss stimulans, det är bara en fråga om att dosera denna stimulans så att förtroendet för författarens inte devalveras.

Lars Melin - melin@nordiska.su.se

(Språka loss 2003)

www.fungerandemedier.se

Litteraturtips:

Fortfarande är den fullständigaste genomgången av begriplighetsforskningen **Gunnarsson, Britt-Louise, 1982, *Lagtexters begriplighet***. En språkfunktionell studie av medbestämmandelagen. Liber. Senare forskning har berört textlingvistiska perspektiv samt stöd av illustration och grafisk form. För dessa aspekter, se min artikel Textbindning och läsbarhet i *Språkvård* 1992:1, boken *Språk som syns*, 2000, och artikeln Gör illustrationen vad vi tror? i *Nordicom* 1-2:1999. För senare mätningar av läsbarhet se också Melin, Lars & Lange, Sven, *Att analysera text*, 3:e upplagan 2000. Studentlitteratur.

I Melin, Lars & Delberger, Maud, 1996, *Lisa lär läsa*. Studentlitteratur görs en genomgång av vad en läsare kan och hur han lär sig detta. Boken ger både didaktiska och psykolingvistiska perspektiv på läsinläringen.

Begreppen symptom och orsak i begriplighetssammanhang lanserades i Platzack, Christer, 1974, *Om läsbarhet*. I: *Språket i bruk*. Red Ulf Teleman & Tor G Hultman. Liber.

Hvenekilde, Anne diskuterar hur lättläst i själva verket lätt kan bli svårläst i sin artikel Vad gör lättlästa böcker svårlästa? i: *Språk och bild i läroböcker*. The state of the art. Dokumentation från en konferens den 17 jan 1992.

Den som vill ha en datoriserad LIX-mätare kan få det som ett tillägg till *Skribent* – ett skrivstödsprogram från Norstedts ordbok. Där heter lix i stället KIX.